

1996), О.К.Данилюк “Словник народних географічних термінів Волині” (Луцьк, 1997).

90-і роки збагатили лексикографічну практику розкриття термінології шляхом створення **ілюстративних словників**, коли використання мистецтва художньої ілюстрації є засобом візуального відтворення й пізнання поняття. Цей принцип реалізовано в словниках із виноградарства, геральдики, гончарства, наприклад, в “Ілюстрованому словнику народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)” О.М.Пошивайло, підготовленому в 1993 році в Інституті мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М.Рильського та Народному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному.

Широкий розмах словникарської роботи в Україні протягом першого десятиріччя незалежності, творчі зв'язки з науковими осередками діаспори свідчать, що українська термінологічна лексикографія активно і плідно розвивається, вдосконалюються методологічні засади термінографічної роботи, розширюється коло лексикографічно опрацьованих галузей знань. Незважаючи на труднощі й суперечності розвитку упродовж другої половини ХХ століття, термінологічна лексикографія прагне до очищення української мови від невластивих їй елементів і відновлення її питомих рис, виступає потужним чинником формування та утвердження української мови науки.

М. Дрозд¹, Тарас Кияк²

¹Чернівецький національний університет

²Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СТАНДАРТІВ

© М. Дрозд, Тарас Кияк, 2002

У статті виділено головні принципи стандартизації термінології, запропоновано алгоритм укладання стандартів на терміни, в т.ч. українські терміносистеми, подано методологічні засади формування стандартів.

In this article stand out the main principles of terminology, is suggested the algorithm of compiling the standard on terms, including Ukrainian term systems, are given the methodological grounds of the formation of standards.

Лінгвістика відповідає за процеси стандартизації термінології, які є проблемами не одного дня, не одного автора і не одного авторського колективу. Нема сумніву в тому, що найкращим інструментом мислення як на внутрішньо, так і на зовнішньовербальному рівнях є рідна мова. В такому разі універсальна мова-посередник вступає у суперечності з рідною мовою і суттєво збіднює процес наукового пошуку, до того ж це не тільки в гуманітарних науках. Звідси і постає *проблема термінотворення та формування стандартів виключно рідною мовою*.

Поділимося деякими думками стосовно аспектів лінгвістичної стандартизації. В першу чергу треба підкреслити ту істину, що українським стандартам на терміни варто опиратися на досвід в інших мовах, в т.ч. і російської. Щоправда, виходячи із сучасного ринкового ведення господарства та статусу державності української мови, важко погодитися із твердженням окремих документів: “Республиканский стандарт на термины и определения разрабатывают в тех случаях, когда необходимо установить систему понятий и терминов, специфических для народного хозяйства данной республики. Республиканский стандарт на термины и определения не должен противоречить государственным стандартам

по аналогічній тематике. Включення в цей стандарт на руському мові, мові республік і іноземних мові являється привілеєм розробників стандартів" [6, с.2]. Як уже відзначалося, українським стандартам на термін слід опиратися на кращі зразки в світовій практиці. Наведемо головні засади стандартизації термінології.

1.1. *Метою стандартизації науково-технічної термінології є встановлення зрозумілої та несуперечливої термінології у всіх видах документації та літератури, створення умов для ідентифікації в українській мові міжнародних стандартів, забезпечення взаєморозуміння між фахівцями та співставність техніко-економічної інформації.*

1.2. До *головних завдань стандартизації науково-технічної термінології належать:*

а) фіксування у стандартах на терміни та визначення сучасного рівня наукового знання та технічного розвитку;

б) забезпечення співставності науково-технічної термінології на рівні різних терміносистем та на міжнародному рівні;

в) забезпечення взаємозв'язаного та узгодженого розвитку й вживання лексичних засобів, що використовуються в інформаційних системах;

г) виявлення та усунення недоліків термінології, що використовується в науково-технічній літературі [6].

1.3. В *стандарті* на терміни та визначення *фіксується термінологічна система*, яка відображає на засадах системності сукупність понять окремої галузі науки та техніки чи їх розділу.

Головним елементом терміносистеми є термін, тобто слово або словосполучення певної галузі знань, якому відповідає однозначна дефініція. Кожен термін є елементом терміносистеми, як кожна терміносистема є елементом взаємозв'язаних терміносистем.

1.4. Використовуються такі види стандартизації термінології:

а) *довгострокова*, що полягає у розробленні міжнародних та вітчизняних стандартів на терміни і визначення, характеризуючи водночас сучасний науково-технічний рівень обсягу стандартизації;

б) *оперативна*, що пропонує окремі самостійні термінологічні додатки до нетермінологічних стандартів та слугує несуперечливому розумінню тексту даного стандарту;

в) *термінологічна*, що полягає в укладанні термінологічних словників стандартизованих та нестандартизованих термінів для галузевих, державних та міжнародних стандартів;

1.5. Координація робіт у сфері науково-технічної термінології має здійснюватися Термінологічним Центром, що формується під егідою однієї з академічних установ.

Міжнародні стандарти застосовуються на базі РД 50-164-89. Порядок опрацювання стандартів в СРСР здійснювався на базі ГОСТ 1.2-85. Порядок планування робіт зі стандартизації науково-технічних термінів здійснювався за ГОСТ 1.0-85.

Загальні положення міжнародного стандарту розроблено в ІСО 704 87. "Принципи і методи термінології". Отож, *алгоритм укладання стандарту* повинен брати до уваги такі обов'язкові етапи:

1) відбір термінів даної галузі науки та техніки;

2) поділ термінів на дві групи:

- терміни, специфічні для даної терміносистеми;

- терміни, що стосуються також інших термінологій і не повинні братися до стандарту;

3) систематизація понять, що водночас передбачає виділення найбільш загальних категорій понять (предмети, процеси, якості, величини); при цьому слід пам'ятати, що

тлумачення повинно відбивати лише суттєві ознаки поняття, які дозволяють не лише чітко відмежувати дане поняття від суміжних, але й відобразити його спільність з іншими поняттями системи; у випадку наявності для рідного терміна двох і більше понять слід отримати експертну оцінку фахової інституції;

4) вибір із групи термінів-синонімів рекомендованого терміна, всі інші розташовуються під окремою рубрикою;

5) підбір вже в першій редакції стандарту еквівалентів англійською, німецькою та французькою (в окремих випадках й іншими) мовами з аналогічних міжнародних стандартів;

6) рецензування готового стандарту представницькими організаціями, підприємствами, мовознавцями.

Під час відбору рекомендованого терміна із групи синонімів, як правило, опираються на головні вимоги, що ставляться до термінів. Більшість із цих властивостей чітко ілюструє явище змістової вмотивованості, що є структурно-семантичною характеристикою раціональної відповідності між внутрішньою формою та лексичним значенням (дефініцією) терміна. Слід відзначити, що шляхом побудови та співставлення бінарних семантичних дерев даних категорій уможлиблюється встановлення параметрів точності, повноти та ступеня вмотивованості, що робить весь процес елімінації достатньо об'єктивним [4].

Окремі лінгвістичні *стандарти, еталони повинні опиратися на впорядковане моделювання термінів. Необхідно узгодити взамовідношення між структурою та семантикою терміна в українській мові у порівнянні з іншими мовами-продуцентами. Саме таким шляхом можна встановити продуктивні моделі, узгодивши їх із фактором вмотивованості.*

Даний процес стандартизації передбачає також *встановлення оптимальної довжини термінів* для відповідної терміносистеми й допомагає позбутися термінів-монстрів. Як показали проведені дослідження, найоптимальнішою довжиною володіють двох- та трьохосновні терміни, що узгоджується із побажанням точності та короткості терміна.

Дуже прикро, що *перші спроби написання українських стандартів* виявилися не зовсім вдалим. Мабуть не варто пропонувати як офіційний документ переклад іншомовного стандарту без суттєвої корекції. Це стосується важливого документу "Принципи та методи термінології", де наведено нерідко суперечливі думки, орієнтовані на поширені мови світу з усталеними терміносистемами, неоднозначні тлумачення, загальна концепція хвибує неодвертістю та неповнотою. Саме через відсутність методологічних засад для стандартизації української термінології наші перші вітчизняні стандарти хвибують мовними покручами, нечіткістю дефініцій, неправильним оформленням, поганим знанням іноземних мов.

Поняття „стандартизація” часто вживається синонімічно до таких понять як нормування, усталення чи узгодження [3: 17].

Більшість лінгвістів визначають стандартизацію як основний засіб нормалізації термінології, що сформувалася природним чином [10: 6]. Для того, щоб досягти однозначної комунікації між фахівцями відповідних предметних галузей, поняття й системи понять повинні бути узгоджені. Це і є *завдання стандартизації*, необхідність проведення якої визнають все більше і більше національних та міжнародних організацій. Адже, якщо поняття і системи понять у різних галузях і мовах різняться одна від одної, то проведення інтернаціональної стандартизації у кількох мовах одночасно є життєво необхідним для передачі фахових знань [12: 3].

Термінологічна стандартизація керується наступними головними принципами:

- термінологічна стандартизація повинна передувати технічній стандартизації [11];
- термінологічна стандартизація проводиться з метою мовної економії;

- термінологічна стандартизація повинна бути гнучкою, узгодженою з дійсним вживанням термінів, проте вона не повинна змінюватися без переконливих вагомих причин;
- термінологічна стандартизація проводиться в тісній співпраці філологів-термінологів і фахівців у відповідній галузі науки чи техніки.

Методологічною основою стандартизації науково-технічної термінології є системний принцип впорядкування, який передбачає аналіз та оцінку кожного терміна як елемента терміносистеми й кожної терміносистеми як елемента взаємопов'язаних терміносистем.

За відношенням до норми розрізняють два типи термінологій, а саме:

1) термінології, які репрезентують дескриптивну норму, тобто, реальне вживання термінів:

2) термінології, які подають дескриптивну норму, тобто, термінології, які вже стандартизовані і рекомендуються для використання на міжнародному рівні авторитетними органами (такими, як ІСО (міжнародна організація стандартизації), ЮНЕСКО) [13, с.5].

Для узгодження першої з другою і створюються, розповсюджуються, узгоджуються та переглядаються термінологічні стандарти. І.М.Волкова виділяє такі *особливості термінологічних стандартів*:

- динамічність, яка реалізується їх систематичною перевіркою, переглядом, внесенням змін з метою забезпечення відповідності останнім досягненням науки і техніки;
- обов'язкове узгодження та взаємозв'язок усіх встановлених у численних стандартах термінів та визначень з метою забезпечення єдності та цілісності стандартизованої термінології;
- обов'язкове дотримання встановлених термінів у нормативно-технічних та ряді інших документів (1986: 6).

Відповідно до цього стандартизація у термінології ділиться на два чіткі підрозділи:

(1) стандартизація термінологічних принципів і методів термінографії (термінологічної лексикографії);

(2) підготування стандартизованих термінологій, що проводиться підкомітетами чи робочими групами окремих технічних комітетів, які мають справу зі стандартизацією термінів у відповідних галузях.

Термін виробляється й виходить на стандарт унаслідок частого вживання у певній фаховій сфері. Запровадження стандартів – логічне завершення формування термінологічних систем. Стандарт, на думку В.Стефанова, – це "ідеальний термін", який повинен бути коротким, точним, тобто відповідати даному поняттю й мати правильну граматичну форму. Одним з основних призначень термінологічного стандарту є гармонізація понять, систем понять і термінів (1992: 181).

Як бачимо, одним з найперших етапів у термінологічному ланцюгу створення термінологічного стандарту є логічний аналіз поняттєвого середовища предметної галузі. Це може бути "тільки прерогативою фахівця, кваліфікованого спеціаліста у відповідній галузі знань. На цьому етапі закладаються основи термінологічного стандарту – системність термінів, визначення поняттєвої структури предметної галузі на основі термінів. Це відправна точка, яка визначає подальшу роботу з технології створення термінологічного стандарту та його експертування. Фаховий аналіз стандарту полягає в тому, щоб термінологічне значення терміна (його дефініція) відповідало знанням з предметної галузі" [2, с.34].

Порушення логіко-семантичної системності термінології виникає внаслідок неповного або неправильного відбиття тих чи інших логіко-семантичних зв'язків між термінами. Серед вимог до термінології як до системи чільне місце посідають такі: цілісність, експлікативність, повнота, несуперечливість [8, с.135].

Цілісність термінологічної системи, зокрема стандарту на терміни та визначення, полягає в тому, що між усіма без винятку термінами існує прямий або опосередкований логіко-семантичний зв'язок, матеріалізований у дефініціях термінів. Ця властивість притаманна будь-якій групі термінів, яка утворює певну термінологію або розділ термінології, тобто терміносистему. Порушення цілісності виникає тоді, коли окремий термін або окрема група термінів на рівні їх визначень не пов'язані з рештою членів терміносистеми. Хоча необхідно зважити на те, що "до термінологічного стандарту подекуди із практичних міркувань включають терміни, що належать до різних терміносистем. У такому випадку вимога цілісності на стандарт не поширюється" [2, с.35]. *Порушення цілісності* термінологічного стандарту є, в свою чергу, наслідком якихось інших властивостей терміносистеми. Воно може свідчити про таке:

- незв'язані семантично з даною частиною термінології терміни та групи термінів не належать до даної галузі (у такому випадку експерт або розробник має вирішити, чи варто залишати такі терміни у даному стандарті);
- деякі дефініції є неповними, не містять інформації про об'єктивні зв'язки між ізольованими термінами та основною частиною термінології;
- у терміносистемі відсутні деякі терміни, які є об'єктивною зв'язною ланкою між термінами, що виявилися ізольованими та основною частиною термінології.

Експлікативність термінології як системи полягає в тому, що будь-яку дефініцію шляхом підстановки значень термінів, що входять до її складу, можна звести до так званих початкових термінів, тобто термінів, які прийняті у даній системі (стандарті) за такі, що не потребують визначення.

Порушення експлікативності виявляється у двох формах.

- По-перше, це хибне коло в визначеннях.
- По-друге, це так зване перерване визначення, коли у дефініції присутній термін, який не є вихідним, тобто сам потребує визначення у рамках даної терміносистеми, але не має такого. Повнота термінологічної системи полягає в тому, що вона містить усі терміни, необхідні для позначення будь-якого об'єкту відповідної галузі (за допомогою одного терміна або сполучення термінів, тобто описово).

Порушення повноти виявляється у трьох формах:

- у відсутності межових термінів нижчого рівня (тобто термінів з широким значенням, які межують із суміжними терміносистемами);
- у відсутності межових термінів вищого рівня (тобто термінів з вузьким значенням, які межують із суміжними термінологіями);
- у відсутності проміжних термінів (тобто специфічних немежових термінів даної терміносистеми).

Для проведення логіко-семантичної експертизи на цілісність, експлікативність та повноту кочче потрібне створення двох знарядь [2, с.35]:

- по-перше, адекватного лінгвістичного інструментарія, який враховував би саме системні аспекти терміносистеми;
- по-друге, програмних засобів, які б реалізували цей лінгвістичний інструментарій і дозволяли проводити логіко-семантичні зв'язки між термінами на будь-яку відстань і в будь-яких комбінаціях.

Теоретичним підґрунтям для створення відповідного лінгвістичного інструментарію є концепція сіткового моделювання лексики, зокрема термінологічної [7].

Стандартизації в термінології повинно передувати ґрунтовне наукове дослідження,

сама ж стандартизація повинна базуватися на застосуванні наукових підходів у проведенні термінологічної роботи. Можна перерахувати *елементи, що підлягають стандартизації* у термінології окремої предметної галузі:

- поняття;
- відношення між поняттями;
- характеристики;
- системи понять у цілому;
- дефініції;
- терміни (структура, написання, вимова і т.п.);
- взаємозв'язок між терміном (знаком) і поняттям (значенням).

Враховуючи факт існування технічних та мовних стандартів, що мають різну природу, та виходячи із традиційного розуміння стандарту, пропонується розрізняти лінгвістичні стандарти на терміносистему в цілому та на окремі словотвірні моделі. В останньому випадку мова йде про структурно-семантичні стандарти, за якими можуть утворюватися та нормалізуватися терміни. Створення таких зразків, моделей, еталонів є одним з попередніх етапів розробки загального термінологічного стандарту.

В багатьох термінологічних стандартах стандартизації підлягають лише деякі елементи термінологічної системи, а не цілі термінологічні системи.

Стандартизація термінології може проводитися на різних рівнях у приватному і суспільному секторі. Деякі з цих рівнів наводяться нижче:

- субнаціональний;
- національний;
- регіональний;
- міжнародний.

Підхід до стандартизації українських терміносистем обґрунтований всією історією термінологічної справи в Україні. Потреба в державних стандартах назріла давно. На думку Т.Панько, для їх укладання в даний час "склалися відповідні умови: українська мова, що вже виробила свої термінологічні системи, нарешті одержала державний статус. На сучасному етапі йдеться про подальшу її стильову розбудову, що можливе при широкому функціонуванні мови в усіх сферах суспільно-політичного й наукового життя, і якраз цій розбудові сприятиме відбір та опрацювання термінів, які підлягають упорядкуванню і стандартизації з позицій чітко вироблених, обґрунтованих логічних та лінгвістичних критеріїв" (1992: 9).

Потрібно з'ясувати специфіку формування структури кожної термінологічної системи, вивчити історію вироблення міжнародних і власних критеріїв у підході до стандартизації термінів. Тільки на таких засадах можна буде українізувати комп'ютер, закласти в нього український термінологічний матеріал, щоб виявити усі розбіжності у терміновживанні, а відтак уніфікувати терміни, домогтися єдності плану змісту і плану вираження, дотримання вимог логічних і лінгвістичних мікро- і макросистем класифікацій понять з урахуванням усіх глибинно-семантичних можливостей.

1. Волкова И.Н. Стандартизация терминологии как одно из направлений лексикографии // Подготовка и использование научно-технических словарей в системе информационного обеспечения. – М., 1986, – С.5–7. 2. Гальченко О., Коренга О., Пшенична Л., Скороходько Е. та ін. Логіко-семантичне експертування термінологічних стандартів // Науково-технічне слово. – Львів. 1994, – С.31–52. 3. Зелізняк А. У перспективі – стандартизація української науково-технічної термінології // Науково-технічне слово, – Львів. 1992. – №1. – С.17–25. 4. Кияк Т.Р. Мотивованність лексических одиниць (количественные и качественные характеристики). – Львов: Вища школа. 1998. 5. Панько Т. Теоретичні засади українського термінотворення //

Науково-технічне слово. – Львів, 1992. – №1. – С.5–10. 6. Рекомендації. Розробка стандартів на терміни і определения Р 50-603-1-89. – М., 1990. – 54с. 7. Скороходько Э.Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста. – К., 1983. – 218с. 8. Скороходько Э. Сетевое моделирование лексики // Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях. – К., 1990. – С.129–167. 9. Стефанов В. Деякі основні принципи розробки стандартів на науково-технічну термінологію // Тези 1-ої МНК „Проблеми української науково-технічної термінології“, – Львів. 1992. – С.180–183. 10. Шелов С.Д. Стандартизація термінології в області використання земельних ресурсів // Научно-техническая терминология. – М., 1986. – С.4–8. 11. Felber, H. Standardization of Terminology in the USSR. A cursory review. Babel 16. – 1970. – №4. – P.197–203. 12. Felber H. Terminologieprobleme im Informations- und Dokumentationswesen. Das terminologische Fachwörterbuch und der Thesaurus / Terminology problems in information and documentation. The terminological specialized vocabulary and the thesaurus. – 1997. – Infoterm 4 – 79–9p. 13. Felber, H. The development of national and international terminology work and documentation. – 1987, (Infoterm 11-78). – 21p.

Адам Гожий

Полтавська гравіметрична обсерваторія НАН України

УДОСКОНАЛЕННЯ І СТАНДАРТИЗАЦІЯ ПРАВОПИСУ УКРАЇНСЬКИХ ВЛАСНИХ ІМЕН І ПРИЗВИЩ

© Адам Гожий, 2002

Звернено увагу на велике правове значення правильного написання власних імен і прізвищ людей різними мовами. Відзначено, що сучасний стан правил написання українських імен і прізвищ різними мовами є незадовільний. Запропоновано шляхи удосконалення і стандартизації таких правил.

Is paid attention to the large legal effect of a correct spelling of own names and surnames of the people in different languages. It is marked, that the modern state of rules of a spelling of the Ukrainian names and surnames in different languages is unsatisfactory. The ways of improvement and standardization of such rules are offered.

*“Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває,
Той у грудях не серденько, тільки камінь має.”*

С. Воробкевич

1. На попередній конференції “Проблеми української термінології” ми вже наголошували на необхідності ліквідації свавілля в написанні власних імен і прізвищ українською і російською мовами. Однак за два роки, що минули після конференції, ситуація не тільки не поліпшилась, а, навпаки, погіршилась. Започатковані за часів СРСР перекручування українських власних імен і прізвищ на російський лад набули ще більшого розмаху. До цього вже традиційного джерела російськомовного перекручування українських імен і прізвищ останнім часом долучилось ще одне джерело – перекручування імен і прізвищ при написанні латиницею. В деяких випадках написання українських імен і прізвищ чужими мовами перекручування стали виникати ще й тому, що в переважній більшості українських документів їх вживають не тільки в називному, а й в інших відмінках. Якщо мати на увазі, що досконале написання власних імен і прізвищ людей різними мовами має не лише лінгвістичне, а й правовозахисне значення, то всі ці обставини змушують продовжувати обговорення шляхів удосконалення правописання імен і прізвищ різними мовами, хоча на перший погляд здається, що ніяких особливих проблем тут нема.